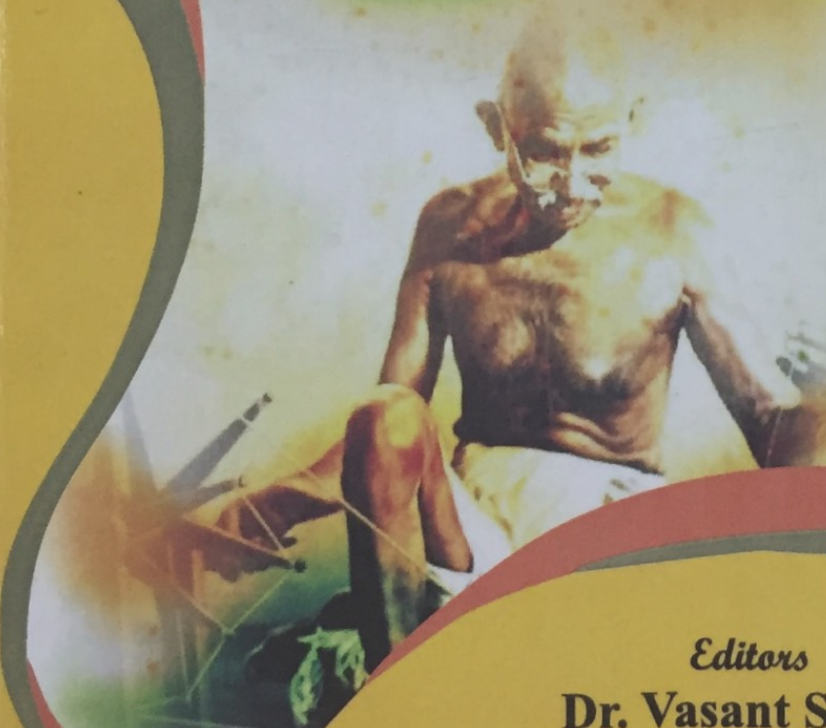

ISSN: 2229-4856

Abhisaran

VOL. XV SPECIAL ISSUE APRIL 2016

RELEVANCE OF GANDHIAN THOUGHTS

PART II

Editors

**Dr. Vasant Sanap
Mr. Shailesh Akulwar**

Relevance of Gandhian Thoughts

६७. महात्मा गांधी यांच्या सामाजिक आर्थिक व राजकीय विचारांचा एक चिकित्सक अभ्यास -डॉ. दिपक व्ही. भुसारे, तळेकर जयश्री आसाराम । २८४
६८. महात्मा गांधी आणि ग्रामीण विकास - जिरगे सुर्यकांत गंगाराम । २८८
६९. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना -डॉ.विजयकुमार काजळे । २९०
७०. अहिंसेचे उपासक महात्मा गांधी -प्रा. कल्याण आश्रु वरळे । २९५
७१. ग्राम स्वराज्य : गांधीजींचे ग्राम विकासाचे आदर्श प्रारूप -कमले हणमंत । ३००
७२. महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्याची संकल्पना- आकांक्षा भूषण कांबळे । ३०४
७३. महात्मा गांधींचे सामाजिक विचार
- प्रा. कांतराव किसनराव कलाणे, प्रा. डॉ. रमेश कल्याणराव माने । ३०८
- ✓ ७४. महात्मा गांधी आणि ग्राम स्वराज्य -प्रा. डॉ.बी.आर.कतुरवार । ३१३
७५. महात्मा गांधीजींचा मराठी ग्रामीण साहित्यावरील प्रभाव - डॉ.एम.ए.कवळे । ३१६
७६. महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार आणि सद्यस्थिती
- प्रा. केशव अंबादास लहाने । ३२०
७७. महात्मा गांधीजींची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना -प्रा. कोल्हे टि.टि. । ३२६
७८. महात्मा गांधीजींच्या राज्यव्यवस्थेचा एक चिकित्सक अभ्यास
- प्रा.कोटीवाले व्ही.एम. । ३३१
७९. ग्रामीण साहित्यावरील महात्मा गांधींचा प्रभाव
- प्रा.डॉ. लहू दिगंबर वाघमारे । ३३५
८०. महात्मा गांधीजींचे मुलोद्योगी शैक्षणिक धोरण- श्री.महादेव अंबादास पवार । ३४०

महात्मा गांधी आणि ग्राम स्वराज्य

प्रा.डॉ.बी.आर.कत्तुरवार

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख, देगलूर महाविद्यालय देगलूर.ता.देगलूर जि.नांदेड.

एकविसाव्या शतकात एक महासत्ताक राष्ट्र म्हणून भारताचा उल्लेख करण्यात येत असला तरी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर गरुडझेप घ्यावयाची असेल तर ती शक्ती गांधी विचारात (तत्त्वज्ञानात) दिसून येते. जोपर्यंत महात्मा गांधीच्या विचारानुसार प्रत्येक खेडेगाव स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी व स्वयंशासित बनणार नाही तोपर्यंत खऱ्या अर्थाने भारताचा सर्वांगीण विकास अशक्य आहे. अर्थात त्यासाठी राज्यकर्ते व प्रशासकांना केवळ महात्मा गांधीचा चष्मा घेवून विकास साधता येणार नाही तर गांधीजीची दृष्टी (विचार) घेवून वाटचाल करणे आवश्यक आहे. आज महाराष्ट्रासह देशातील जवळपास सर्व राज्यामधील खेडेगावांची स्थिती भयावह असलेली दिसून येते. देशाला स्वातंत्र्य मिळून जवळपास 70 वर्षे होत असले तरी आजही हजारो खेडेगावांना बारमाही रस्ते नाहीत, पिण्याच्या पाण्यासाठी प्रचंड त्रास सहन करावा लागत आहे. खेड्यातील प्राथमिक शळांची स्थिती व दर्जा पाहिला तर संवेदनशील माणसाचा रक्तदाब (B.P.) वाढल्याशिवाय राहत नाही. ग्रामीण भागात मानवी जीवनासाठी अत्यावश्यक व मूलभूत स्वरूपाच्या गरजा देखील पुरेशा उपलब्ध नाहीत. वीज, आरोग्य, रस्ते, पाणी, शिक्षण, स्वच्छता इत्यादी मूलभूत सेवा - सुविधा देखील खेडेगावातील नागरिकांना उपलब्ध नाहीत. महत्त्वाची बाब म्हणजे उदरनिर्वाहाच्या साधनांची योग्य प्रमाणात उपलब्धता नसल्यामुळे खेड्यातील हजारो माणसांचे लोंढे रोजगाराच्या शोधात महानगराकडे धाव घेत आहेत. परिणामी खेडे ओस पडत आहेत व शहरे बकाल (अस्ताव्यस्त) होत आहेत. थोडे शिकलेला मनुष्य गाव सोडत आहे तर जास्त शिकलेला मनुष्य देश सोडत आहे.

जर शहराकडे होणारे स्थलांतर रोखयचे असेल तर ग्रामीण भागातील नागरिकांना खेड्यातच उपजीवीकेचे साधन उपलब्ध करून देणे काळाची गरज आहे व या गंभीर समस्यांचे समूळ उच्चाटन करावयाचे असेल तर महात्मा गांधीजींच्या ग्रामस्वराज्याच्या संकल्पनेचा आधार घेतल्याशिवाय अन्य कोणताही पर्याय उपलब्ध नाही.

महात्मा गांधीचे ग्रामस्वराज्या संदर्भातील विचार:-

खेडे हा घटक केंद्रबिंदू : भारत हा देश प्राचीन काळापासून कृषिप्रधान असून खरा भारत व खरी भारतीय संस्कृती खेड्यात पहावयास मिळते. (प्रस्तुत विचार स्वातंत्र्याच्या दरम्यान गांधीजींनी मांडलेला असून आज एकविसाव्या शतकात पाश्चिमात्य भोगवादी संस्कृतीचा परिणाम शहरी भागाप्रमाणे ग्रामीण जीवनावर व

संस्कृतीवर देखील पडलेला आहे. म्हणून देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा हा शेती व खेडे असून राज्यकर्त्यांनी ग्रामीण भागाच्या सर्वांगीण विकासाला प्राधान्य देणे आवश्यक आहे.) भारतातील प्रत्येक खेडेगाव स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी बनवायचे असेल तर गांधीजीचे आर्थिक विचार स्विकारून अमलात आणणे आवश्यक आहे. गांधीजी म्हणतात त्याप्रमाणे आपल्या देशाला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवायचे असेल तर खेडे हा घटक केंद्रबिंदू मानला पाहिजे. प्रत्येक खेडेगाव स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी कसे बनेल याकडे शासन व प्रशासनाने लक्ष केंद्रीत केले पाहिजे.

विकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेवर लक्ष केंद्रीत करणे : महात्मा गांधी हे स्वतः अनेक वर्षे इंग्लंडमध्ये वास्तव्य करून तेथील औद्योगीकरणाचे फायदे व तोटे अभ्यासले होते. वाढत्या औद्योगीकरणाचे मानवी जीवनावर होणारे दुष्परिणाम त्यांनी स्वतः पाहिले होते. त्या काळात औद्योगिक क्षेत्र हे मुठभर उद्योगपतींच्या हातात होते तर भारतासारखे खंडप्राय राष्ट्र वसाहतीप्रमाणे शोषित होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देखील उत्पादनाच्या साधनांचे केंद्रीकरण मुठभर लोकांच्या हातात गेल्यास पुन्हा हा वर्ग ग्रामीण भागातील शेतकरी - शेतमजुरांचे शोषण करील या भितीपोटी त्यांनी विकेंद्रीत अर्थव्यवस्थेवर लक्ष केंद्रीत केले होते. उद्योग धंद्यातून औद्योगिककरणातून मिळणाऱ्या प्रचंड उत्पादनाला त्यांचा विरोध होता. कारण यांत्रिकीकरणामुळे लघू उद्योग - कुटीरोद्योगांचे अस्तीत्व धोक्यात येईल व लोकांना उपजिवीकेचे साधन मिळणार नाही. या भितीपोटी त्यांनी विकेंद्रीत अर्थव्यवस्था पुरस्कृत केली होती.

खादी व कुटीरोद्योगांना प्रोत्साहन : ग्रामीण समाजात हजारो वर्षांपासून शेतीला पुरक असलेले काही उद्योग व कौशल्याच्या आधारे कलाकुसरीच्या माध्यमातून अनेकांना रोजगार मिळत असतो. शेतीला पुरक असलेल्या खादी उद्योग व कुटीरोद्योगांना प्रोत्साहन देणे अत्यावश्यक आहे. कारण त्याशिवाय खेडे गावातील समाज स्वावलंबी बनू शकत नाहीत. अर्थव्यवस्था विकेंद्रीत व्हावी व उपजिवीकेचे साधन सर्वसामान्य लोकांना सहज उपलब्ध व्हावे म्हणून शासन व प्रशासनामार्फत छोट्या उद्योजकांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे. उदा : तेलंगना राज्य सरकार मार्फत कलांजली या योजने अंतर्गत हैद्राबाद शहरात हस्तकला, व इतर लघू उद्योजकांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून मोठ्या भुखंडावर गाळे बांधून देवून व माफक दरात ती जागा भाड्याने देवून ग्रामीण भागातील लघू उद्योजक व कुटीरोद्योजकांना प्रोत्साहन दिले आहे. ग्रामीण भागातील हस्त कारागीर, सुतार, लोहार, कुंभार, विनकर, रंगारी इत्यादी लघू उद्योजकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी प्रत्येक घटक राज्य सरकार व महानगर पालिकांनी राखीव जागा ठेवून गाळे उपलब्ध करून दिले पाहिजे.

श्रीमंत वर्गाने विश्वस्तांची भूमिका स्विकारणे:- समाजातील श्रीमंत , जमीनदार अथवा भांडवलदार लोकांनी आपल्या संपत्तीचा उपयोग स्वतःसाठी , कुटूंबासाठी आवश्यक करावा, पण आपल्याकडील संपत्तीचा समाजातील उपेक्षित, शोषित व वंचित घटकाला लाभ झाला पाहिजे यासाठी विश्वस्ताची भूमिका पार पाडणे आवश्यक आहे. आपण समाजाचे मालक नसून पालक आहोत याची जाणीव ठेवून सामाजिक बांधिलकीची भावना विकसित करणे अत्यावश्यक आहे.

संत कबिरदास आपल्यास दोह्यात असे म्हणतात की,

**बडा हुआ तो क्या हुआ जैसे पेड़ खजूर
पंथी को छाया नहीं, फल लागे अती दूर**

उन्हाळ्याच्या दिवसात पायी प्रवास करणाऱ्या पादचाऱ्यास भूक लागलेली आहे व थकवा घालवण्यासाठी सावलीची आवश्यकता आहे अशा विचारात खजूराचे झाड दृष्टीस पडते पण त्याचा उपयोग त्या प्रवाशाला घेता येत नाही. कारण खजूराचे झाड खूप उंच असल्यामुळे सावली जमिनीवर पडत नाही आणि फळ पहायला मिळत आहे पण ते चाखता येत नाही. त्यामुळे पादचाऱ्याच्या दृष्टी खजूराचे झाड निरुपयोगी आहे. त्याप्रमाणे श्रीमंत माणसाची संपत्ती दलित - पददलित, शोषित वंचितांच्या उपयोगी येत नसेल तर ती निरर्थक आहे. म्हणून श्रीमंत जमीनदार लोकांनी समाजात विश्वस्तांची भूमिका पार पाडणे आवश्यक आहे.

प्राचीन काळापासून प्रत्येक खेडेगाव स्वयंपूर्ण होते. गावच्या कारभारात ग्राम पंचायतीला महत्वपूर्ण स्थान लाभले होते. या विचाराला अनुसरून म.गांधी यांनी वैचारिक पातळीवर ग्राम स्वराज्याची संकल्पना सर्वप्रथम मांडली आहे. देशाची सामाजिक, आर्थिक व राजकीय शक्ती ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी खर्च केल्यास लोकांचे श्रम वाया जाणार नाहीत. आपले मानवी गरजा भागविण्यासाठी त्यांना कोणाच्या तोंडाकडे पहावे लागणार नाही. शेतीतील संपत्ती गावातच राहिल आणि प्रत्येक गाव स्वयंपूर्ण बनेल असा गांधीजींचा विश्वास होता. पक्षीय राजकारणाऐवजी सहमतीने व सर्वांच्या हिताच्या दृष्टीने गावातील लोकप्रतिनिधींनी निर्णय घेतले पाहिजेत असे विचार मं.गांधी यांनी मांडले आहेत. ते खऱ्या अर्थाने आज 21 व्या शतकात देखील देशाच्या विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वपूर्ण आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

1. Nehru Jawarlal : The Discovery of India, Oxford Unveristy Press, Delhi
2. Gandhi M.K. : Swaraj Weekly, Dt. 7 Aug. 1945
3. Jahari : Indian Government and Politics, Vishal Publication , Delhi
4. डॉ.शर्मा पारुल : पंचायत राज प्रशासन, रितु प्रकाशन जयपूर, पृ.क्र. 56
5. डॉ.यमलवाड जि.टी. : पंचायत राज संस्थेत महिलाचा सहभाग, पी.एच.डी. शोध प्रबंध
6. डॉ.यमलवाड जि.टी. : स्थानिक स्वराज संस्था, कल्पना प्रकाशन नांदेड.

